

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.23>

## КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОЇ БЕЗПЕКИ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

**Токарчук О.В.,**  
*доктор юридичних наук, професор,  
провідний науковий співробітник  
відділу публічно-правових досліджень  
Інституту правотворчості та  
науково-правових експертиз НАН України*

**Токарчук О.В. Концептуальні засади соціально-демографічної безпеки: національний вимір.**

У статті досліджено теоретичні підходи до визначення соціально-демографічної безпеки як складової національної безпеки. Схарактеризовано небезпеки, що постають перед Україною в умовах демографічної кризи, міграційних процесів і соціальної нерівності.

Соціально-демографічна безпека є одним з найважливіших елементів системи національної безпеки, що визначає здатність держави до розвитку, збереження і відтворення свого людського потенціалу. У сучасному глобалізованому світі з окремими трансформаціями в соціальній структурі й демографічних процесах, проблематика соціально-демографічної безпеки набуває особливої актуальності. Зокрема, це не тільки кількісний показник населення, а й з'ясування його якості, стану здоров'я, освіти, рівня життя та соціальної згуртованості. Зниження народжуваності, старіння населення, міграція, значне погіршення здоров'я нації становлять серйозну небезпеку для майбутнього будь якої країни.

У національному вимірі, концептуальні засади соціально-демографічної безпеки базуються на усвідомленні факту, що людський капітал є найціннішим ресурсом держави. Це, в свою чергу, вимагає формування та втілення ефективної державної політики, що спрямована на підтримку родин, заохочення народжуваності, зміцнення інституту сім'ї, покращення якості життя та створення сприятливих умов для самореалізації кожного громадянина. Важливим видається процес подолання бідності, соціальної нерівності та безробіття, що, власне, перешкоджає демографічній сталості.

Дослідження концептуальних засад соціально-демографічної безпеки в національному вимірі має надважливе значення для України, яка перебуває у стані війни, в тому числі її трагічні наслідки, економічні проблеми та значну міграцію українців. Усвідомлення проблеми дозволить сформувати системний підхід до її вирішення, розробити стратегії та програми, спрямовані на посилення соціально-демографічної безпеки та забезпечення благополуччя нації у майбутньому. У цій статті ми розглянули теоретичні засади соціально-демографічної безпеки, проаналізували основні небезпеки та напрями їх подолання, виходячи з особливостей сучасного етапу українського державотворення.

**Ключові слова:** демографічна безпека, соціальна безпека, міграційна безпека, етнокультурна безпека, людський капітал, національний вимір.

**Tokarchuk O.V. Conceptual foundations of socio-demographic security: the national dimension.**

The article explores theoretical approaches to defining socio-demographic security as a component of national security. It characterizes the threats facing Ukraine amidst demographic crisis, migration processes, and social inequality.

Socio-demographic security is one of the most important elements of the national security system, determining a state's capacity to develop, preserve, and reproduce its human potential. In today's globalized world, with certain transformations in social structures and demographic processes, the issue of socio-demographic security becomes particularly relevant. Specifically, it involves not only the

quantitative population count but also assessing its quality, including health status, education, living standards, and social cohesion. Declining birth rates, population aging, migration, and a significant deterioration in the nation's health pose a serious threat to the future of any country.

In the national dimension, the conceptual foundations of socio-demographic security are based on the understanding that human capital is a state's most valuable resource. This, in turn, requires the formation and implementation of effective state policies aimed at supporting families, encouraging birth rates, strengthening the institution of the family, improving the quality of life, and creating favorable conditions for the self-realization of every citizen. An important component is the process of overcoming poverty, social inequality, and unemployment, which, in essence, hinders demographic stability.

The study of the conceptual foundations of socio-demographic security in the national dimension is of paramount importance for Ukraine, which is in a state of war, including its tragic consequences, economic problems, and significant migration of Ukrainians. An awareness of the problem will allow for the formation of a systematic approach to its solution, the development of strategies and programs aimed at strengthening socio-demographic security, and ensuring the nation's well-being in the future. In this article we examined the theoretical foundations and practical aspects of socio-demographic security and analyzed the main threats and ways to overcome them, based on the specifics of the current stage of Ukrainian state-building.

**Key words:** demographic security, social security, migration security, ethnocultural security, human capital, national dimension.

**Постановка проблеми.** Соціально-демографічна безпека є фундаментальним елементом національної безпеки будь якої держави. Вона відображає здатність суспільства підтримувати нормальне відтворення населення, забезпечувати належний рівень соціальної інтеграції та захисту. Ефективність держави, згідно з Індексом людського розвитку, оцінюється за трьома основними напрямками: рівень добробуту, рівень освіти, тривалість життя. Військові дії спричинили значну шкоду людському капіталу України, що виявляється у зростанні людських втрат, масовій міграції, вимушеному переміщенні громадян, а також руйнуванні та пошкодженні об'єктів освітньої та медичної інфраструктури.

Після перемоги у війні постане нагальна потреба в розробці й ефективному впровадженні державної програми з відбудови житлової та цивільної інфраструктури, підтримці на державному рівні ветеранів війни, заходів з психологічної реабілітації (Розпорядженням Кабінету Міністрів від 31 грудня 2024 р. № 1350-р схвалено Стратегію формування системи переходу від військової служби до цивільного життя на період до 2033 року).

Владним інституціям необхідно дати народу реальну надію на підвищення стандартів життя разом із утвердженням верховенства права, справедливості, рівності, гуманності, активізації соціально-економічного життя, підвищенні духовного, інтелектуального рівня, наближенні до сучасного рівня цивілізації західних країн. Органи законодавчої і виконавчої влади здатні трансформувати процеси розвитку людського капіталу, переорієнтувавши свої цілі з вирішення необхідних завдань усебічного забезпечення можливостей людини для вільного розвитку та формування за європейськими стандартами сучасного культурного й освіченого суспільства.

У час, коли розвинені країни нарощують людський капітал, Україна його втрачає. Основним засобом успішної реалізації демографічної стратегії є контроль над програмами, спрямованими на залучення інвестицій у людський капітал, підтримку української молоді та сімей, інтеграцію внутрішньо переміщених осіб у соціальне й економічне життя держави. Виклики, пов'язані з соціально-демографічною безпекою, вимагають спільної взаємодії, єдиного підходу та співпраці між усіма рівнями влади, громадськими організаціями й міжнародними партнерами [15, с. 112].

**Метою статті** є аналіз сутності та змісту соціально-демографічної безпеки, визначення її основних загроз та обґрунтування ключових засад її забезпечення в національному вимірі.

**Стан опрацювання проблематики.** Стратегічні напрями розвитку української держави, громадянського суспільства в період воєнного стану, теоретико-правові основи становлення і розвитку системи національної безпеки України, правові засади відновлення економіки України та відшкодування збитків, заподіяних державі, юридичним і фізичним особам, природним ресурсам внаслідок війни розглянуто у монографії «Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану» (В. Журавель, Н. Кузнецова, О. Бандурка та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – Харків: Право). Актуальним питанням накопичення та розвитку

людського капіталу як основи національного багатства України, правовим режимам активів держави як складових національного багатства України присвячено монографію колективу авторів Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України за загальною редакцією О. Кота, А. Гриняка, Л. Купіної, В. Шакуна. «Правовий вимір та охорона національного багатства України». У монографії Д. Мельничук «Людський капітал: пріоритети модернізації суспільства у контексті поліпшення якості життя населення» викладено проблеми формування та продуктивного використання людського капіталу. Монографія В. Горлинського «Філософія безпеки і сталого людського розвитку: ціннісний вимір» відображає філософський дискурс з проблеми ціннісної регуляції безпеки і сталого людського розвитку, аналізується а ціннісна система і соціокультурний механізм, пропонуються шляхи оптимізації його функціонування в українському суспільстві. Обґрунтуванню необхідності оновлення питань, присвячених формуванню дієвої доктрини національної безпеки і оборони України в умовах воєнної агресії Росії та повоєнного відновлення України присвячено дослідження О. Кота та А. Гриняка «Доктрина національної безпеки і оборони України повоєнного періоду: проблеми формування».

**Виклад основного матеріалу.** Формування доктрини національної безпеки України є складним процесом, який проходить в умовах удосконалення сучасної правової парадигми на фоні війни та порушень прав людини. Розвиток цієї концепції повинен враховувати теоретичні й практичні напрацювання учених-правників, а в її основі має лежати ціннісний підхід, де найвищим пріоритетом є людина та її потреби [13, с. 3].

Аналіз поняття «безпека» засвідчує, що історія його виникнення сягає стародавніх часів і наукові підходи до її розуміння можна розділити на: античний (дохристиянський), період раннього християнства, період Відродження, період Пізнього Відродження, Реформації, період Раннього Просвітництва, період Просвітництва, період XIX ст. та період XX–XXI ст. Категорія «безпека» еволюціонувала від «самозбереження та виживання окремої особи чи держави» до «глобального захисту людства від катастроф та національної безпеки» [2, с. 5].

Соціально-демографічна безпека – це, передусім, стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави від внутрішніх і зовнішніх загроз у соціально-демографічній сфері [16, с. 15]. Одним із основних складників соціально-демографічної безпеки є демографічна безпека – забезпечення сталого відтворення населення (народжуваність, смертність, природний приріст), оптимальної статеві-вікової структури. Практично всі науковці погоджуються, що дефініція «демографічна безпека» включає в собі в тому числі й загальнонаціональну ідею. Остання, в свою чергу, має соціальний підтекст [4].

Демографічна безпека окремої країни буде забезпечена, якщо відбувається реалізація демографічного потенціалу. Демографічний потенціал – це можливості людей розвиватися й самореалізовуватися в освітньому, професійному та сімейному житті, в тому числі й у міграційному контексті, що у підсумку зумовлює демографічну безпеку країни та людства в цілому. Як і демографічна безпека, демографічний потенціал має чотири виміри – глобальний, національний, регіональний, персональний. Чим демократичнішою є держава, тим більше зосереджується увага на персональному вимірі. Розвиток суб'єктності людини, її самореалізація стають органічною умовою розвитку суб'єктності будь яких соціальних структур, зокрема й державних [12, с. 74, 75].

Питання забезпечення демографічної безпеки нерозривно пов'язані з кількісними та якісними параметрами населення. Кількісні критерії відображаються у чисельності населення. До якісних показників належить, наприклад, трудовий потенціал, який обумовлює наукову та професійну підготовку, стан здоров'я, мобільність і здатність до соціальної і науково-технологічної адаптації. Кількісне відтворення є передумовою для підтримки та розвитку якісних характеристик населення [16, с. 19].

В Україні є нагальною потреба подбати про демографічну безпеку. Через війну й окупацію зросла смертність і «бажають кращого» умови для народження дітей. За статистичними даними, понад 6 мільйонів українців виїхали за кордон після 24 лютого 2022 року. Вони можуть і не повернутися в Україну, що, відповідно, загрожує тим, що держава втратить кваліфікованих учених і фахівців.

Соціальна безпека є наступним важливим елементом соціально-демографічної безпеки й полягає в забезпеченні гідного рівня життя, доступу до соціальних послуг, подолання бідності.

Сутність соціальної безпеки в широкому розумінні нерозривно пов'язана із загальним визначенням безпеки як складної системної соціальної категорії. В найбільш загальному розумінні

соціальна безпека – це стан гарантованої правової та інституційної захищеності життєво важливих соціальних інтересів людини, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз. Соціальна безпека відображає соціальні вимоги й гарантії запобігання небезпеці особі (особиста безпека), суспільству (соціальна безпека), окремій групі (колективна, групова безпека) [11, с. 15].

Соціальна політика має забезпечувати безперешкодний розвиток соціальної сфери країни. Оскільки система соціального захисту населення (підтримки його найуразливіших верств) є основою соціальної політики, то рівень життя найбільш нужденної частини населення є першочерговою характеристикою оцінки стану соціальної безпеки [10, с. 63].

Міжнародні організації соціального захисту відзначають, що особливої уваги у контексті соціальної безпеки заслуговують діти, жінки, мігранти, корінні народи, внутрішньо переміщені особи, особи з обмеженими можливостями, люди похилого віку. Згідно з Доповіддю ООН з прав людини про соціальний захист встановлено, що в світі впродовж 2020-2022 рр. допомогу по безробіттю отримували тільки 22% безробітних, 28% осіб з тяжкою інвалідністю – матеріальну допомогу по інвалідності, 35% – допомогу по соціальному захисту дітей, зокрема, тільки 41% жінок, які народжували, одержали виплати [5, с. 5].

Громадяни повинні усвідомлювати свою роль у формуванні власного безпекового простору. Дієве забезпечення соціальної безпеки особистості ґрунтується на правовому регулюванні (нормативно-правові акти, що гарантують права і свободи громадян), соціальному партнерстві (співпраця між урядом, роботодавцями та працівниками), інституційному розвитку (функціонування демократичних інститутів громадянського суспільства), соціальній єдності (соціальний порядок та чіткі критерії соціальної підтримки), соціальних послугах (доступність служб та сервісів, що надають адресну допомогу тим, хто її потребує) [1].

Підвищення рівня здоров'я залежить не тільки від матеріального потенціалу, але й від особистої відповідальності та поведінки громадян. Важливо розвивати у суспільстві психологічну орієнтованість і установку на збереження здоров'я, а також формування потреби та готовності до втілення поведінки, що направлена на підтримку здоров'я [9, с. 211, 215].

Для реалізації такої ідеї варто впровадити державні програми з профілактики та ранньої діагностики захворювань; інформаційні кампанії, спрямовані на популяризацію здорового способу життя та усвідомленого ставлення до власного здоров'я; освітні проекти, що навчають населення основним принципам здорового харчування, фізичної активності та боротьби зі шкідливими звичками.

Міграційна безпека – регулювання міграційних потоків, адаптація мігрантів, захист прав громадян, що перебувають за кордоном.

Міграція виступає як соціальний феномен економічного, соціального, культурного, демографічного характеру, як важливий чинник процесів етногенезу. Міграційні процеси у конкретний історичний період визначаються певними особливостями та змінами, що відбуваються в житті одного або, частіше, декількох суспільств, і тому вони служать індикаторами розвитку політичних, безпекових, етнокультурних обставин [14, с. 440].

Існує два протилежні погляди на місце людини й держави у сучасному світі в контексті міграції. 1. Глобалізм – за цієї позиції особистість та її права перебувають вище ніж інтереси національної держави. Відповідно, людина має право на вільну самореалізацію в будь якій країні, і її внесок є цінним незалежно від місця проживання. Глобалісти підтримують необмежену міграційну мобільність, що сприяє становленню єдиної світової цивілізаційної ідентичності, яка є пріоритетнішою за національні та регіональні. 2. Антиглобалізм – означений підхід, навпаки, вважає національну державу вищою цінністю. Прибічники цієї ідеології, антиглобалісти, вважають, що процвітання держави є важливішим за індивідуальні права та свободи. Вони виступають проти транснаціональних процесів у різних сферах життя (політика, економіка, культура) і, відповідно, обстоюють ідею обмеження міграційної мобільності [12, с. 76].

Нормативно-правове регулювання міграційної сфери в Україні ґрунтується на низці ключових документів. Закон України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 № 2469-VIII визначає загрози національній безпеці як явища, що унеможливають або ускладнюють реалізацію національних інтересів та збереження національних цінностей. Ці положення конкретизуються в інших стратегічних документах. Стратегія національної безпеки України затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020, яка ґрунтується на основних принципах, а саме: стримування, стійкості, взаємодії.

Стратегія воєнної безпеки України затверджена Указом Президента України від 25 березня 2021 р. № 121/2021 акцентує увагу на «загрозах нападу, небезпеках державній незалежності». Найважливішою функцією держави й справою всього українського народу визначається захист суверенітету і територіальної цілісності України.

Стратегія кібербезпеки України затверджена Указом Президента України від 26 серпня 2021 р. № 447/2021 зосереджується на забезпеченні кібербезпеки як одного з пріоритетів у системі національної безпеки України.

Невід'ємною складовою соціально-демографічної безпеки є етнокультурна безпека – збереження національної ідентичності, мови, культури, забезпечення міжконфесійної та міжетнічної злагоди.

Соціологічні опитування свідчать, що українське суспільство підтримує європейські цінності, вважаючи їх необхідними для нормального розвитку демократії в Україні. Основною європейською цінністю в українському сприйнятті є верховенство права. Ця цінність є найбільш затребуваною і передбачає повагу до закону й невідворотність покарання, незалежно від статусу чи достатку особи. В той же час, українці вважають, що реалізації цієї цінності перешкоджають несправедливі суди, корупція, недосконалість законодавства, недостатня повага громадян до закону. Права людини сприймаються насамперед через призму соціальних прав, а саме: право на гідну оплату праці, право на охорону здоров'я та пенсійне забезпечення. Демократія ототожнюється зі свободою слова та правом на протест. Рівність розуміється як відсутність дискримінації за гендерними, расовими чи іншими ознаками; рівні можливості, в тому числі для людей з інвалідністю; рівність усіх перед законом. Хоча більшість європейських цінностей приймаються українцями беззастережно, існує певний спротив щодо толерантності. Частина суспільства сприймає її як неприйнятну, що суперечить традиційним цінностям. Це проявляється у консервативному ставленні до людей з нетрадиційними релігіями, представників інших етносів та сексуальних меншин. Водночас, концепцію мультикультурності, як мирного співжиття, загалом схвалюють, але з усвідомленням її можливих недоліків [6, с. 98].

Положення Конституції України (статті 10, 11, 24), Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин від 1 лютого 1995 р., Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» № 802-IV від 15.05.2003 р., Міжнародного пакту про громадянські та політичні права наголошують на принципах рівності та недискримінації, зобов'язують державу створювати умови для збереження та розвитку мовної, культурної, етнічної та релігійної самобутності національних меншин, а також гарантують їхнє право користуватися своєю мовою, культурою та сповідувати власну релігію. Ратифікація міжнародних договорів свідчить про готовність України дотримуватися міжнародних стандартів у цій сфері та інтегруватися до європейського правового простору [8].

Застосоване у преамбулі Конституції поняття «Український народ – громадяни України всіх національностей» охоплює всіх індивідів незалежно від їхньої етнічної належності, які мають сталий юридичний зв'язок з Україною, тобто громадянство. Володіти українською мовою як мовою свого громадянства – це обов'язок кожного громадянина України. Водночас кожен громадянин України є вільним у виборі мови для приватного спілкування. Вільне опанування всіма громадянами України мовою свого громадянства, як підтверджує багатовіковий досвід держав світу, є запорукою єдності стабільності суспільства, міжетнічної злагоди в ньому, ефективного функціонування держави, позитивного її сприйняття власними громадянами й міжнародною спільнотою як повновартісного й демократичного суб'єкта [8, с. 86].

**Висновки.** Утвердження соціально-демографічної безпеки – це основа опору ворогу, стійкості в умовах війни на виснаження, здатності нації перемогти у війні та відновитися вільною державою. За статистикою Міжнародної організації з міграції звільнення частини окупованих територій від ворога станом на кінець червня 2022 року дозволило повернутись до 5,5 мільйонів осіб у свій дім. Повернення внутрішньо переміщених осіб та біженців з-за кордону до своїх колишніх місць проживання, які зазнали руйнувань і є тимчасово непридатними для проживання, повинно бути узгоджене зі створенням належних умов для життя і праці цих людей. Україні потрібні докорінні зміни доктрини розвитку, заснованої на високому рівні якості людського капіталу, який перебуває у тісному зв'язку з національною безпекою. Для ефективного розвитку людського капіталу потрібно модернізувати систему освіти відповідно до найкращих світових зразків, а також створити робочі місця, забезпечити умови для культурного розвитку, популяризації спорту, гаран-

тувати рівні можливості для чоловіків і жінок, підвищити добробут народу, рівень народжуваності, впровадити стандарти якісної системи охорони здоров'я.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Буняк, Н. Соціальна безпека людини: сутність та шляхи забезпечення. *Економіка та суспільство*. 2022. № 37. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1242/1197>.
2. Верчин Н.Р. Демографічна безпека Львівської області: суспільно-географічні проблеми: автореф. дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.02. Львів, 2016. 22 с.
3. Вінічук М.В. Проблеми забезпечення соціальної безпеки України в умовах військового протистояння російській федерації. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 1. С. 12–19.
4. Демченко, К. Демографічна та соціальна безпека України як взаємопов'язані елементи національної безпеки. *Економіка та суспільство*. 2022. № 46. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2018/1947>.
5. Державна політика зміцнення соціальної безпеки людини в умовах сучасних викликів і загроз: матеріали круглого столу 3-5 жовтня 2024 р. / за заг. ред. проф. З.С. Варналія: Київ-Чернівці: Знання України. 2024. 117 с.
6. Євроатлантичний вектор України: національна доповідь / ред. кол. С.І. Пирожков, І.О. Кресіна, А.І. Кудряченко, Ю.С. Шемшученко та ін.; Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ: НАН України, 2019. 328 с.
7. Ковний Ю.Є. Етнонаціональна політика в контексті національної безпеки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. №9. С. 37–39.
8. Конституція України: науково-практичний коментар / редкол: Р.О. Стефанчук (співголова), О.В. Петишин (співголова), Ю. Г. Барабаш та ін.; за аг. ред. Р.О. Стефанчука, й О.В. Петришина. Харків : Право, 2024. 1176 с.
9. Населення України. Демографічний вимір якості життя: кол. моногр. / за ред. О.М. Гладуна – Київ: НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи, 2019. 396 с.
10. Ніколаєв Є. Соціальна безпека у традиції нехтування гуманістичними цінностями. *Політичний менеджмент*. 2011. № 4. С. 60–75.
11. Основи соціальної безпеки: навч. посіб. / уклад. Кравченко Л.В. Умань: Візаві, 2022. 127 с.
12. Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ: НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2020. 254 с.
13. Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану: монографія / редкол.: В.А. Журавель (співголова), Н.С. Кузнєцова (співголова), О.М. Бандурка та ін. Харків: Право, 2023. 902 с.
14. Татомир Ю.І. Поняття міграційної безпеки у законодавстві та доктрині адміністративного права. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 439–444.
15. Токарчук О. Людський капітал як ключовий чинник конкурентоспроможності та національної безпеки України в умовах повоєнного відновлення // Дев'ятнадцяті юридичні читання. Наука і освіта в Україні: актуальні проблеми розвитку: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 29-30 квітня 2025 року). Київ: Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова. С. 112–115.
16. Хомин О.Й. Детермінанти демографічної безпеки в системі національної безпеки України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № . С. 13–19.